

Yhteisötaideprosessi osallistavana vuorovaikutusprosessina opiskelijoiden ja palvelukotiasukkaiden välillä

Anne Keskitalo & Juli-Anna Aerila

Tiivistelmä

Artikkelin aineistona on Ystävän maalaus -yhteisötaideprosessin kartoitus- ja toteutusvaihe palvelukotikontekstissa keväällä 2016. Sekä kartoitus- että toteutusvaiheessa Turun yliopiston opettajankoulutuslaitoksen Rauman yksikkö ja sen opiskelijat olivat aktiivisina toimijoina yhteisötaideprojektissa, jonka tavoitteena oli tuottaa palvelukodin asukkaiden olohuoneeseen maalausinstallaatio. Kartoitusmateriaaliksi opettajaksi opiskelevat nuoret rakensivat Ystävän kirja -materiaalin, joka koostui heidän luomistaan värisävykorteista ja teemallisista kysymyksistä, joissa haettiin ystävänkirjaperinteen mukaisesti ystävän mieliväriä ja vapaamuotoista elämäkerrallista kertomusta. Osallistavan kartoitusmateriaalin avulla yhteisötaieteoksessa lähdettiin yhteisötaiteelle ja sosiaaliselle taiteelle ominaiseen tapaan liikkeelle asukkaille mieluisesta värimaailmasta ja teemoista ja sosiaalisen vuorovaikutusprosessin luomisesta opiskelijoiden ja asukkaiden välille. Yhteisötaieteoksen merkitysten muotouduttua opiskelijat tulivat maalauttamaan asukkaita taidekasvatustuokiassa. Opiskelijoiden ryhmätyönä rakentaman yhteisötaieteoksen reunaehtoina olivat asukkaita kuulevan alkukartoituksen lisäksi asukkaiden osallistaminen työskentelyyn sekä ehto siitä, että maalausinstallaation tuli toimia taideteoksena hoivakodin olohuoneessa. Yhteisötaideprosessi tuotti kahdensuuntaista vuorovaikutusta, niin opiskelijaryhmän luovassa yhteistyöprosessissa kuin opiskelijoiden ja iäkkäiden asukkaiden ystävän maalausprosessissa. Opiskelijat kokivat prosessin merkittävänä sekä asukkaiden arkipäivää visualisoivan teoksen että asukkaiden kanssa tehdyn yhteistyön näkökulmasta. Opiskelijat pitivät tärkeänä sitä, että yhteisen toiminnan kautta toteutettiin palvelukodin asukkaiden olohuoneeseen asukkaille mielekkään väri- ja teemamaailman mukaista kuvataidetta, jonka toteuttamisessa myös asukkaat olivat mukana. Lisäksi teos oli esteettisesti kaunis.

Avainsanat: yhteisötaide, osallistava kartoitusmateriaali, maalausinstallaatio

Johdanto

Yksi opettajankoulutuksen tehtävistä on pedagoginen kehittäminen, joka perustuu tutkimukseen ja monipuoliseen opetustilanteissa tapahtuvaan kokeilutoimintaan (Granö ym. 2016). Tässä artikkelissa kuvataan Turun opettajankoulutuslaitoksen Rauman yksikön opettajaopiskelijoiden kuvataiteen opintoihin kuuluvaa yhteisötaideprojektia (yhteisötaideprojekteista esim. Haapala 1999), jossa toteutettiin yhdessä palvelukodin asukkaiden kanssa taideteos palvelukodin yhteisiin tiloihin. Artikkelissa kuvatus yhteisötaideprojektin aikana opettajaopiskelijat ja ikäihmiset tapasivat useaan kertaan. Tapaamisten aikana ikäihmiset kertoivat opiskelijoille menneestä elämästään ja toiveistaan taideteoksen suhteen sekä tuottivat osia taideteokseen nuorten avustamana. Yhteisen toiminnan tuloksena palvelukodin oleskeluhuoneeseen syntyi nuorten ja ikäihmisten vuoropuhelua monella tasolla kuvaava teos. Artikkelin kuvaa sekä taideteoksessa näkyviä yhteisöllisyyden merkityksiä että opiskelijoiden ajatuksia ikääntymisestä, yhteisötaiteesta ja oppimisesta yleensä.

Artikkeli on osa Turun opettajankoulutuslaitoksen Oikeasti oppimaan! -kehittämistyötä. Kehittämistyön tavoitteena on antaa opiskelijoille kokemuksia oppimisesta, joka toteutuu yhteistyössä ympäröivän yhteisön kanssa. Vastaavia oppimisprojekteja on toteutettu aikaisemmin kulttuuri-instituutioiden ja erilaisten yhteisöjen ja järjestöjen kanssa. (Granö ym. 2016.) Oppimisprojektien tavoitteena on tällöin yhteisöllisyyden, autenttisten oppimisympäristöjen ja ulkopuolisten toimijoiden kautta lisätä oppijoiden osallisuutta (Oikeasti oppimaan -verkkosivut). Osallisuudella tarkoitetaan työskentelyä, jossa kaikki oppimisprosessiin osallistuvat nähdään alusta saakka aktiivisina, osaavina ja luovina toimijoina (Kinos, Kinos & Niemelä 2011; Shier 2001). Myös artikkelissa kuvatussa Ystävän maalaus -projektissa nuoret olivat mukana suunnitteluvaiheesta lähtien ja taideteos toteutui opettajankoulutuslaitoksen opiskelijoiden ja palvelukodin vanhusten yhteisenä toimintana.

Artikkelissa kuvatussa projektissa yhteisötaide luo puitteet luontevaan, sukupolvien väliseen kommunikaatioon. Myös aikaisemmissa tutkimuksissa taide on nähty merkittävänä ilona tuottavana tekijänä haastavissa elämäntilanteissa, kuten dementiaan ja Alzheimerin tautiin sairastuttaessa. Taidelähtöisillä menetelmillä, kuvallisella työskentelyllä, kuvien tarkastelemisella, tanssilla ja laulamisella, tuotetaan vanhustyössä esteettisesti laadukasta arkea, puretaan stressiä ja autetaan ikäihmisiä kestämään raskaita hoitotoimenpiteitä (Pölkki 2016;

Sihvola 2013). Myös ikäihmisille tärkeitä teemoja pyritään tuomaan mukaan palvelu- ja hoivakotien arkeen. Tämä voi tapahtua taidelähtöisesti tai tuottamalla ikäihmisille tapahtumaluonteista ohjelmaa. Esimerkiksi Lamminniemen hyvinvointikeskuksessa on järjestetty hevospäivä, joka sai keskuksessa asuvat veteraanit muistelemaan hevosen merkittävyyttä sota-aikana (Jokela 2016). Artikkelin valottaa Ystävänmaalaus-yhteisötaideprojektia erityisesti nuorten ja yhteisötaiteen näkökulmasta. Artikkelin alkaa yhteisötaiteen teoreettisen viitekehyksen ja yleisten tunnuspiirteiden kuvaamisella ja kuvaa sen jälkeen yhteisötaideprojektin kulkua ja tuloksia eri näkökulmista. Yhteisötaideprojektin kuvaus alkaa projektin etenemisen kuvauksella. Tämän pohjalta luodaan metatason malli yhteisötaideprojektin toteuttamisesta palvelumuotoilun yleisten periaatteiden mukaisesti. Palvelumuotoilu toimii kehyksenä yhteisötaideprojektille, sillä palvelumuotoilu on erilaisissa hoivakodeissa yleisesti käytössä oleva yhteisöllinen toimintatapa. Lopuksi artikkelissa kuvataan syntyneitä taideteosta ja sen sisältämiä merkityksiä ja nuorten ajatuksia tämän tyyppisestä toiminnasta.

Yhteisötaide

Yhteisötaide on ympäröivän yhteisön kanssa tehtävää taidetta, jonka keskeisiä kriteereitä ovat vuorovaikutus, prosessinomaisuus ja sitoutuneisuus (Roponen-Lunnas 2013). Yhteisötaiteella on kahdenlaisia päämääriä: Erityisesti yhteisötaiteen alkuvaiheissa, 1970–1980 -luvulla, yhteisötaiteena syntyi valmiita taideteoksia, joilla oli tarkkaan harkittu esteettinen muoto ja rakenne. Viime vuosina huomiota on kiinnitetty erityisesti yhteisötaiteen mahdollistamaan keskusteluun ja tekemisen prosessiin, jossa tekemisen tavoitteena on tuottaa uutta tietoa sekä muovata ja muuttaa osallistujien näkemyksiä yhteistoiminnan ja keskustelun avulla (Kantonen 2007; Sederholm 2007). Parhaimmillaan yhteisötaide muuttaakin ihmisten tietoisuutta ja toimintatapoja (Sederholm 2007).

Yhteisötaiteelle on tyypillistä paitsi taiteilijoiden myös erilaisten yhteisöjen ja yleisöjen välillä tehty yhteistyö. Tavallista on, että yleisö tai osa yleisöstä osallistuu teoksen luomiseen. Yhteisön ja taiteilijan välinen yhteistyöprosessi on oleellinen osa yhteisötaidetta, ja yhteistyö voi toteutua missä tahansa kohdassa taiteellista prosessia. (Kantonen 2007.) Prosessiin osallistuvien kokemukset vaikuttavat ratkaisevalla tavalla prosessin kulkuun, eikä lopputulosta yleensä tiedetä etukäteen (Sederholm 2007). Perinteisimmin yhteistyötä on tehty esimerkiksi maahanmuuttajayhteisöissä, mutta viime aikoina yhteistyö

on laajentunut myös vanhusten, mielenterveyskuntoutujien ja vammaisten palvelukoteihin (Roponen-Lunnas 2013). Yhteisötaiteen tavoitteena on prosessiin osallistuvan yhteisön itseluottamuksen ja itsetuntemuksen vahvistuminen. Omien taidelähtöisesti tuotettujen elämäntarinoiden kertominen ja näkyväksi tekeminen yhteisötaiteen avulla voi ehyttää ja vahvistaa prosessiin osallistuneita. (Kantonen 2007.)

Yhteisötaide on toiminnallista ja performatiivista taidetta, johon linkitty monenlaisia kommunikaatiomuotoja ja jossa taide jäsenetään taideobjekteja ja yksilön ilmaisun kehittämistä laajemmaksi ilmiöksi. Taide nähdäänkin ennen muuta sosiaalisena kokemustilana ja osallistamisena. (Sederholm 2007; 2000.) Osallistavaan taiteeseen sisältyy sosiaalisen innostamisen näkökulma. Sen avulla rakennetaan dialogista suhdetta sekä yhteisöön että asuinympäristöön. (Häkämies 2013.) Ajatus dialogista yhteisötaiteen menetelmänä juontaa taidehistorioitsija- ja kriitikko Grant Kesterin käsitteeseen *dialogical art*. Kesteriläisessä yhteisötaiteessa keskustelu itsessään on taideteoksen muoto ja lopputulema ja siihen liitetään esteettisiä ja eettisiä arvoja. Kesterin ideaa on myöhemmin käytetty erilaisten keskustelujen tuottamisena yllättävissä ympäristöissä. Kesteriläinen keskusteleva yhteisötaide on nimetty keskustelutaiteeksi. (Kantonen 2005.) Keskustelutaiteen merkitys on erityisesti siinä, että se kehittää eteenpäin keskustelemisen, kuuntelemisen ja vuorovaikutuksen malleja (Kantonen 2007).

Yhteisötaiteessa taide merkityksellistetään arkielämän kontekstissa. Tällöin taiteidenvälinen työskentelytapa rakennetaan osaksi arkielämän käytäntöjä tuottamaan hyvinvointia erilaisille kohderyhmille (Malte-Colliard & Lampo 2013). Taiteen arkielämäkehys tarkoittaa arjen toimintojen nostamista taiteen viitekehukseen ja erilaisten yhteisöjen osallistamista taiteen avulla (Sederholm 2007; 2000). Taiteen ja kulttuurin hyvinvointivaikutukset nähdään arjen elämyksellisyyden, esteettisyyden ja elinympäristön viihtyisyyden lisäämisen rinnalla yhteisöllisen vuorovaikutuksen syventämisessä ja hyvänä pidetyn terveyden laadullisuuden edistämisessä. Yhteisötaidetta käytetäänkin nykyään laajasti palvelu- ja hyvinvointialalla hyvinvointia ja terveyttä tukevana elementtinä ja elämyksellisyyden, yhteisöllisyyden ja elinpiirin viihtyisyyden lisääjänä. (Malte-Colliard & Lampo 2013.)

Tampereen yliopiston Tutkivan teatterityön keskuksessa ja Laurea-ammattikorkeakoulun Voimaa taiteesta -hankkeessa (2010–2013) on toteutettu kuusi

pilottiprojektia, joissa on kehitetty konsepteja taiteen soveltavien menetelmien käyttämiseksi hyvinvointiin keskittyvissä instituutioissa. Hankkeen pilottiprojektien kohderyhmät vaihtelevat: Tarinamatto ja värähtelyä väreistä -projekti on suunnattu päihde- ja mielenterveyskuntoutujille ja muistisairaille, Tarinamatto-projekti kehitysvammaisille nuorille aikuisille, Muistitauluprojekti muistisairaille ikäihmisille, Laulunloihittajat-projekti ikäihmisille, Mun jutut -projekti erityistukea tarvitseville nuorille ja Omakuva-projekti ikäihmisille. Kaikkia näitä pilottiprojekteja yhdistää taiteen menetelmien käyttäminen hyvinvointiin keskittyvien instituutioiden asiakkaiden ja henkilökunnan yhteisöllisyyden kokemuksen vahvistamisessa, projektien osallistujien erityinen osallistaminen ja heidän kuulemisensa ja näkyväksi tuleminen heille tärkeissä asioissa taidepainotteisen työskentelyn avulla. (Malte-Colliard & Lampo 2013; Häkämies 2013.)

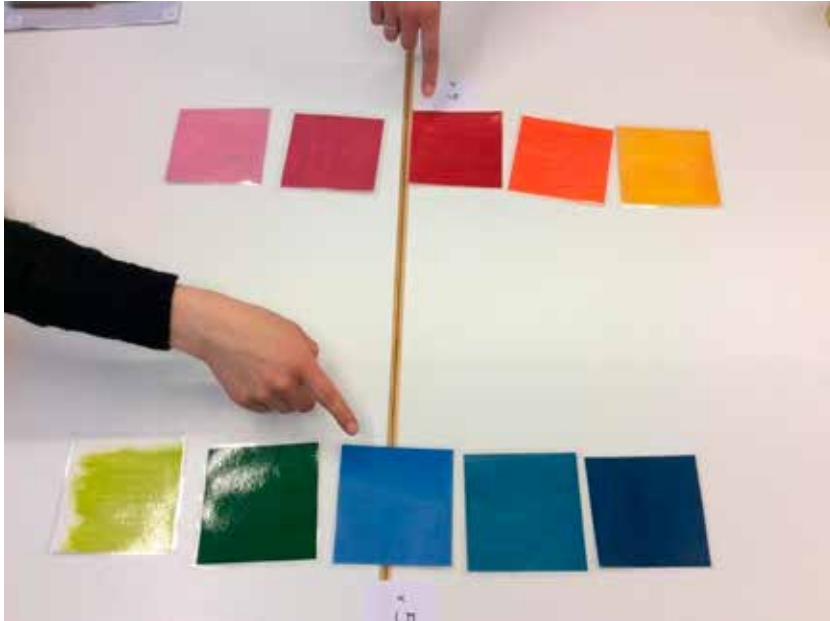
Yhteisötaide voidaan nähdä myös pedagogisena menetelmänä. Tällöin puhutaan yhteisöllisestä taidekasvatuksesta (*community-based art education*). Yhteisöllinen taidekasvatus ei niinkään keskity kuvataiteellisten taitojen kartuttamiseen, vaan se on tietyn ryhmän huomioiva organisoitu yhteisöllinen taidekasvatusprosessi. Yhteisöllisen taidekasvatuksen päätavoite onkin sosiaalisen vuorovaikutuksen edistäminen. Se tavoittelee ihmisten välistä yhteyttä, paikallisen kulttuurin tuntemusta ja yhteisöllisyyden lisäämistä. Yhteisöllinen taidekasvatus on siten todellisen maailman tilanteiden näkökulman tuottamista opetuksen kontekstiin. Yhteisöllisen taidekasvatuksen kautta voidaan kuvata yhteisön sisäisiä näkökulmia, jotka ovat jostain syystä hiipuneet tai jääneet huomiotta paikallisessa yhteisössä. Tätä kautta yhteisötaiteellinen taidekasvatus voi tuottaa kasvamisen, ehyttämisen ja voimaantumisen kokemuksia. (Hiltunen 2009; 2007.)

Ystävän maalaus -yhteisötaideprojektin rakentuminen palvelumuotoiluna

Taidelähtöisiä palveluita rakennetaan hoivakoteihin asiakaslähtöisyyttä korostavan palvelumuotoilun avulla. Palvelumuotoilussa tietty palvelu suunnitellaan kohdennetusti asiakasryhmän toiveet huomioon ottaen. Palvelumuotoilun näkökulmasta palvelukotien ja erilaisten hoitolaitosten asiakkaisiksi mielletään sekä palvelun tilaaja, hoitohenkilökunta, asukkaat että heidän omaisensa. Asiakaslähtöisyydessä lähdetään kartoittamaan asiakkaan tarpeita ja toiveita yhteisen ideoinnin kautta. Idean kartoittaminen mielletään konseptoinniksi

eli palvelun selkeäksi ja konkreettiseksi käsitteellistämiseksi. Tällöin käytetään apuna palvelupolun kaltaisia käsitteitä ja mietitään, millaisia palvelutuokioita polkuun kuuluisi. Palvelumuotoilussa testataan konseptia, sen etuja ja puutteita, jotta haluttu palvelu saavutetaan ja saadaan aikaan malli, jota voidaan jatkossa soveltaa vastaavissa tilanteissa. (Malte-Colliard & Lampo 2013.) Artikkelin kuvaus palvelukodin oleskeluhuoneeseen tilatun taideteoksen ympärille syntyneestä palvelupolkua, jonka tuloksena syntyi yhteisötaideteos.

Artikkelissa kuvattu yhteisötaideprojekti syntyi paikallisen palvelukodin aloitteesta. Projektin tavoitteena oli toteuttaa taideteos tai taideteoksia tuomaan väriä ja lämpöä vanhusten oleskelutilaan palvelukodissa. Projekti päätettiin toteuttaa osana kuvataiteen valinnaiskursseja, jolloin opettajaopiskelijat osallistuisivat projektiin suunnitteluvaiheesta saakka. Ensimmäisessä yhteisessä tapaamisessa päätettiin, että taideteos toteutetaan yhteisötaideprojektina, jossa opiskelijat suunnittelisivat toiminnan niin, että myös ikäihmiset voivat osallistua yhteisötaideteoksen kaikkiin vaiheisiin suunnittelusta aina toteuttamiseen ja taideteoksen paljastusvaiheeseen asti. Taideteoksen lähtökohdaksi otettiin vanhusten muistot ja lempivärit.

KUVA 1. Värikortit. Kuva: Anne Keskitalo.

Varsinainen yhteisötaideprojekti koostui seitsemästä työpajasta. Ensimmäisessä työpajassa opiskelijat suunnittelivat ikäihmisten muistojen ja lempivärien kokoamisen välineet. Välineeksi valikoitui ystäväkirja-tyyppinen lomake, jonka ikäihmiset täyttäsivät hoivakodin henkilöstön saduttamina. Sadutuksessa henkilö saa kertoa ajatuksistaan vapaasti, ja kirjoitustaitoisen henkilön tehtävänä on tallentaa tämä tajunnanvirta sanatarkasti. Tässä tapauksessa taideteoksen teeman ideointiin käytettiin niin sanottua aihesadutusta, joka on perinteistä sadutusmenetelmää ohjaavampi menetelmä. (Sadutuksesta ks. Karlsson 2014.) Lisäksi opiskelijat maalasivat kymmeniä erisävyisiä värikortteja, joista vanhusten oli tarkoitus valita itselleen mieleisimmät (ks. kuva 1).

Toisessa työpajassa hoivakodin henkilöstö sadutti ikäihmisiä ystäväkirjan sivuihin ja auttoi heitä valitsemaan lempiväriä värikorteista. Ystäväkirjan valmistuttua opiskelijat päättivät kolmannessa työpajassa yhteisötaideteoksen teeman ja väriskaalan. Lisäksi he suunnittelivat yhteisen maalaustyöpajan sisällön. Yhteisötaideteoksen teemaksi valikoitui suomalainen luonto ja eläimet sekä värimaailmaksi kevään sävyt.

KUVA 2. Kevään värit, eläin- ja luontoteema. Kuva: Anne Keskitalo.

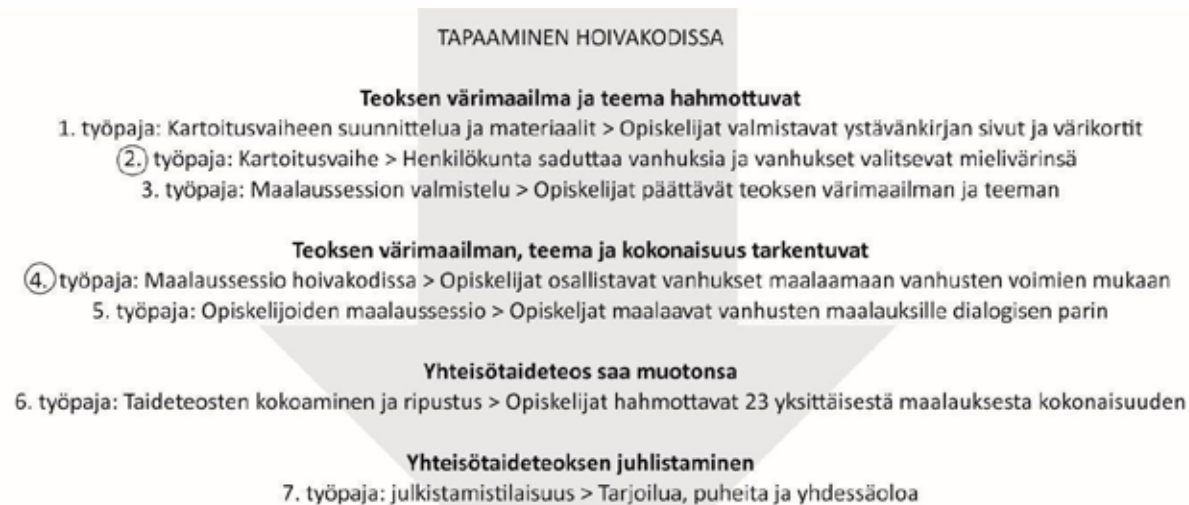

KUVA 3. Maalaustuokiassa käytettiin myös väriliitua. Kuva: Anne Keskitalo.

Neljäs työpaja muodostui ikäihmisten ja opiskelijoiden yhteisestä maalaustuokiosta (kuvat 2 ja 3). Opiskelijat ja ikäihmiset työskentelivät työpareina niin, että opiskelijan tehtävänä oli auttaa ikäihmistä tämän maalatessa taulupohjaa haluamallaan tavalla. Opiskelijat pyrkivät parhaansa mukaan kuuntelemaan ikäihmisten toiveita ja osa opiskelijoista auttoi ideoinnissa, toi maaleja ja keskustelu leppoisasti, kun osa maalasi ikäihmisten toiveiden mukaan tai auttoi työvälineiden hallinnassa.

Yhteisen maalaussession jälkeen opiskelijat päättivät korostaa teoksessa ystävyys-teemaa ja he halusivat kukin maalata omalle työparinsa tuottamalle maalaukselle parin niin, että näiden kahden maalauksen välille syntyisi dialogia. Viides työpaja tarkoitti näin opiskelijoiden oman maalauksen tuottamista kokonaisuuteen. Kuudes työpaja toteutettiin, kun kaikki yksittäiset maalaukset olivat valmiita. Tavoitteena oli koota yksittäisistä maalauksista yksi yhtenäinen taideteos hoivakodin tilaan. Viimeisenä työpajana järjestettiin maalauksen avajaistilaisuus tarjoiluineen ja ohjelmanumeroineen.

Seuraavassa kuviossa esitetään vielä yhteisötaideprojektin kulku kootusti.

KUVIO 1.
Yhteisötaideprojektin toteutumisen vaiheet palvelumuotoiluna

Osallistavat palvelumuotoilutapahtumat ympyröity
Kuvio 1.

Tutkimusaineisto, -menetelmä ja aineiston analyysi

Tutkimuksen aineistona käytetään projektin aikana syntyneitä konkreettista materiaalia, opiskelijoiden kirjallista reflektointia sekä tutkijaopettajien observointia, joka on tallennettu muistiinpanoin. Kokeiluun osallistui 10 kuvataiteen opiskelijaa ja 9 ikäihmistä. Tässä artikkelissa kuvataan sekä yhteisötaideprojektia että nuorten kokemuksia projektista. Tutkimus edustaa kvalitatiivista tutkimusta ja aineistoa analysoidaan erikseen projektin ja nuorten kokemusten näkökulmasta (kvalitatiivisesta tutkimuksesta esim. Mayring 2010; Tuomi & Sarajärvi 2013).

Projektia arvioidaan erityisesti lopputuloksen eli yhteisötaideteoksen analyysina. Analyysissa käytetään kuva-analyysiperinteeseen nojaavaa analyysiovelusta, jossa tarkastellaan yhteisötaideprosessissa tuotetun maalausinstallaation teemoja ja värimaailmaa sekä kuvallista vuoropuhelua ja sen kehittymispisteitä. (Keskitalo 2013.) Teeman tarkastelussa verrataan ystäväkirja-kartoitusmateriaalin tuottamia teemoja, jotka rinnastetaan maalausinstallaatiosta luetavissa oleviin teemoihin. Rinnastusten luennalla tarkastellaan lähtökohdan ja lopputuleman suhdetta.

Värimaailmaa tarkastellaan rinnastaen ystäväkirjan kartoitusmateriaali ja maalausinstallaatio. Tällöin analyysilla tavoitellaan lähtökohdan tarkastelua suhteessa prosessin etenemiseen ja kehittymiseen. Kuvallisen vuoropuhelun kehittymispisteiden analyysissa rinnastetaan palvelumuotoilutapahtumassa ja maalausinstallaation rakentumisprosessissa tehdyt kenttämuistiinpanot sekä maalausinstallaatio. Prosessia valottavat kenttämuistiinpanot auttavat kuvallisen vuoropuhelun kehittymispisteiden analyysissa.

Nuorten kokemusten analysoinnissa käytetään aineistolähtöistä sisällönanalyysia (Mayring 2010; Tuomi & Sarajärvi 2013). Sisällönanalyysin tavoitteena on selvittää, miten nuoret kokevat yhteisötaideprosessin suhteessa aikaisempiin kokemuksiinsa taiteesta ja miten nuoret kuvaavat kokemustaan ikäihmisten kanssa toteutetusta yhteisötaideprojektista. Nuorten kokemusten selvittämisessä tutkijat luokittelivat ja ryhmittelivät nuorten tuottamia reflektoitavia tekstejä tutkimuskysymysten valossa useaan otteeseen sekä itsenäisesti että ryhmissä. Lisäksi opiskelijoiden portfolioit numeroitiin ja tulosluvussa lainaukset esitetään näiden numeroiden mukaisesti.

”Ystävän maalaus” nuorten ja vanhusten vuoropuheluna

Yleiskuva maalausinstallaatiosta

Ystävänmaalaus koostuu 23 yksittäisestä öljyvärimaalauksesta, joissa ystäväkirja-kartoitusmateriaalin teemat varioivat (kuva 4). Kartoitusmateriaali toimi lähtökohdana asukkaiden toiveiden selvittämisessä ja sen avulla tavoitettiin asukkaiden toive keväisestä värimaailmasta. Kartoitusmateriaalia ja maalausinstallaatiota rinnastava analyysi osoittaa, kuinka yhteisötaideprosessin lopputuloksena syntyneessä maalausinstallaatiossa painottuu suomalaista luontoa peilaava vihreä-sinisävyinen värimaailma, jota raikastavat punaiset ja keltaiset sävyt. Kokonaisuuteen tuo hengittävyttä maalauspohjien canvas-kankaiden osittainen esille jättäminen. Ystävän maalaus -installaation teemoja analysoitaessa voidaan todeta maalausinstallaatiosta löytyvän erilaisia näkökulma- ja ilmaisuvaihtoehtoja. Kuvallisen vuoropuhelun kehittymiskohtia tarkasteltaessa nousee esille kolme keskeistä ja kehittyvää teemaa: järvimaisema-teeman laajentuminen maalausinstallaation pääteemaksi, eläinteeman varioituminen ja luontoon liittyvät harrastukset.

KUVA 4. Ystävän maalaus -yhteisötaideteos. Kuva: Anne Keskitalo.

Ystävänkirja-kartoitusmateriaalin avulla saatiin selville asukkaille mieluisat teemat: suomalainen luonto, puutarha, puutarhan hoitaminen ja kalastaminen, kasvit ja eläimet. Kartoitusmateriaali kuvasi myös elämäkerrallisia tapahtumia, jotka liittyivät perheen perustamiseen, harrastuksiin ja työelämään. Maalausinstallaation keskeisin pääteema puolestaan on rakennettu kulttuurimaisema ja luonto järvineen, metsineen, rakennuksineen, eläimineen ja kasvineen. Rakennettua kulttuurimaisemaa ja luontoa kuvataan toisaalta ulkoapäin rakennetun maiseman järvi- ja pihapiirinäkymänä, toisaalta sisältäpäin asujan näkökulmina, jolloin kuvataan näkymiä rakennuksen sisältä pitsiverhoineen ja ikkunalaudan pelargonioineen. Eläimet on kuvattu isoina yksityiskohtina, samoin harrastuksiin liittyvät veneet. Maalausinstallaation maalauksellisuus on rikasta, osittain pelkistettyä tyyliä. Myös tyhjää kangasta on käytetty sommitelman osana.

Kartoitusmateriaalin sävykorteilla saatiin selville asukkaiden mieliväripaletti, joka koostui kirkkaista ja raikkaista keväisiksi miellettyistä sävyistä: punaisesta, taivaansinisestä, limenvihreästä, vaaleanpunaisesta, keltaisesta, tummansinisestä ja keskivihreästä. Maalausinstallaation värimaailmassa on selkeässä painopisteroolissa vihreät (7 maalausta), siniset (8 maalausta), punaiset sävyt (6 maalausta) sekä keltaiset sävyt (3 maalausta). Myös maalauksen pohjan kermanvaalealla canvas-pohjalla on roolinsa maalausinstallaation värimaailmassa.

Maalausinstallaation keskeiset teemat

Suomalainen luonto järvineen rakentui maalausinstallaation ydinteemaksi. Kaikki lähti liikkeelle maalausessiossa asukkaan yksivärisestä taivaansinisestä maalauksesta. Asukas maalasi maalauksen verraten ripeästi jättäen alareunan kankaasta maalaamatta. Kun häneltä kysyttiin, tarvitseeko hän ehkä lisää taivaansinistä väriä, hän totesi, että maalauksesta tuli moottorivene. Asukas jatkoi maalaamista toiselle kankaalle. Hänen otteistaan huomasi, että maalaaminen oli hänelle luontevaa ja hän oli harrastanut sitä pitkään. Toinenkin maalaus valmistui ripeästi ja tottuneesti. Maalaus esitti järvimaisemaa (kuva 5). Tämän jälkeen hän maalasi vielä kolmannen luontoteemaisen maalauksen akvarellipaperille. Asukkaan taitava ja intohimoinen maalausote jäi opiskelijoiden mieleen, ja he päättivät kehittää asukkaan maalauksen teemaa laajemmin maalausinstallaation pääteemaksi. Opiskelijat lähtivät rakentamaan asukkaan maalaamalle maisemalle laajennettua maisemaa maalausinstallaatioon. He kohottivat asukkaan tekemän järvimaiseman maalauksen pääteokseksi, jonka

ympäri muu kuvallinen vuoropuhelu rakentuu. Tässä kohtaamisessa vuorovaikutteisuus oli monitasoista, sillä opiskelijoiden innoittajana toimi sekä kohtaaminen maalausessiossa, asukkaan maalaukset, elämäkokemus että kuvataiteen harrastuneisuus.

Vihreä talo -maalauksessa yhdistyvät kahden asukkaan teemat siten, että itse vihreä talo on maalattu asukkaan kuvailun ja kertoman mukaan. Kyseessä oli asukas, jota tavattiin hänen huoneessaan, ja hänen kertomansa pohjalta maalattiin taloluonnos ja hänen muistelemiaan kotieläimiä (lampaat). Vihreä talo -maalauksessa jatkuu järvimaisema-teema, sillä järvi jatkuu vihreän talon maalauksen ympäristönä. Asukkaan kuvailun ja kertoman pohjalta toteutettu maalaus syntyi ilahduttamaan asukasta, jolla ei ollut voimavaroja osallistua maalausessioon. Kalastusvene-maalauksessa (kuva 6) syntyi vuoropuheluksi maalausessio-kohtaamiselle, jossa asukas piirsi sinistä vettä liiduilla. Veselementti oli kalastusta rakastavalle asukkaalle rakas elementti. Tätä kohtaamista muistellen opiskelija maalasi värikkään kalastusveneen keskelle järveä. Kohtaaminen toi taiteidenvälisessä vuorovaikutustilanteessa esille asukkaan kuulluksi tulemisen kokemuksen ja opiskelijan halun jatkaa saman teeman variointia maalausinstallaatioissa.

KUVA 5. Asukkaan maalaama järvimaisema-maalauks. Kuva: Anne Keskitalo.

KUVA 6. Nuoren maalaama Kalastusvene-maalauk. Kuva: Anne Keskitalo.

Osa asukkaista maalasi kodin ja pihapiirin eläimiä kuten koiran ja lehmän. Eläimet olivat myös puheen tasolla mukana maalaussessiossa. Kissa-teemaa kehiteltiin maalaussession innoittamana. Yksivärisen vihreän maalauksen tekijä kertoi haluavansa maalata kissan, mutta hänellä ei ollut voimavaroja siihen. Asukasta maalaussessiossa avustanut opiskelija jäi miettimään asiaa ja päätti tehdä omana vuoropuhelumaalauksenaan kissa-teemaisen työn. Hän maalasi kissan negatiivikuvana suhteessa muihin eläinfiguureihin siten, että kissan hahmo rakentui ympärillä olevasta punaisesta taustasta ja itse kissan muoto oli maalaamatonta puuvillacanvas-kangasta (kuva 7).

Maalaussessiossa syntyi tunneside näiden kahden maalausinstallaatiota tekevä henkilön välille, ja opiskelija halusi ilahduttaa asukasta kissa-maalauksellaan sekä tuottaa maalausinstallaatioon asukkaan näkökulman. Kohtaaminen toi taiteidenvälisessä vuorovaikutustilanteessa esille asukkaan kuulluksi tulemisen kokemuksen sekä opiskelijan sympatiakokemuksen. Opiskelijan valitsema värivalinta toimi myös vuorovaikutteisessa roolissa. Asukkaan maalaus oli tummanvihreä-vaalea ja opiskelijan maalaus oli vihreän vastaväriin rakentuva eli punavaalea. Vastaväridialogi syntyi siten osallistujien välisestä kuvallista vuoropuhelusta.

KUVA 7. Nuoren maalaama Kissa-maalauk. Kuva: Anne Keskitalo.

Nuorten kokemukset yhteisötaideprojektista

Nuoret refleктоivat prosessia arviointilomakkeissa kirjallisesti ja kuvallisesti. Seuraavassa luvussa tätä aineistoa tarkastellaan erityisesti kolmesta näkökulmasta, yhteisötaiteen, ikääntymisen ja koko projektin. Opiskelijat jäsenivät yhteisötaidetta toiminnan kautta ja kuvasivat, kuinka heidän käsityksensä taiteesta muuttui projektin aikana. Erityisesti näyttää siltä, että tällaisten yhteisötaideprojektien avulla nuoret ymmärtävä taiteen prosessuaalisuuden ja tekemisen merkityksellisyyden suhteessa itse tuotokseen: "Prosessissa opin, että taiteella ja varsinkin sen tekemisellä voi olla paljon suurempikin merkitys. Aina ei tule ajatelleeksi, että jollekin kauniin taideteoksen katsominen voi piristää koko päivää" (Opiskelija 1).

Opiskelijat kokivat, että projekti tarjosi heille mahdollisuuden tutustua taiteen tekemisen muotoon, jonka keskiössä on yhteisö ja sen jäsenten välinen vuorovaikutus. Moni opiskelijasta totesi, ettei ole aiemmin ajatellut, että kuvataidetta voi syntyä yhteisen työskentelyn seurauksena. Opiskelijat arvioivat tätä syntyneitä vuorovaikutusta ja yhteisöllisyyttä pääasiassa positiivisesti: "Yhteisötaideteos on prosessiin osallistuvien näkökulmien tiivistymistä kokonaisuudeksi" (Opiskelija 5).

Monet opiskelijat eivät olleet aikaisemmin kohdanneet yhtä iäkkäitä ja heikkokuntoisia vanhuksia. Heidän aikaisemmat kokemuksensa ikääntyvistä olivat lähinnä omista isovanhemmista, jotka olivat vielä hyväkuntoisia ja asuivat itsenäisesti. Nuoret pitivätkin yhteisötaideprojektia tästä näkökulmasta tarpeellisena ja ajatuksia herättävänä. Ikääntymiseen liittyen nuorilla heräsi sekä ahdistavia että positiivisia tunteita. Osa järkyttyi siitä, miten autettavia monet muistisairaista ovat: ikääntyminen "on ehkä hieman ahdistavaa, kun ihmiset eivät enää pärjää ilman apua ja taantuvat lapsen tasolle" (Opiskelija 1). Lisäksi he pohtivat, kuinka yksinäisiä ja tyhjiä vanhuksen päivät voivat olla. Eräs opiskelijoista totesi: "ikääntyminen kuuluu elämään, eikä vanhuksia saa unohtaa" (Opiskelija 2).

Ahdistuneet tunteet korostuivat projektin alkuvaiheissa mutta vähenivät, kun opiskelijat tutustuivat henkilökohtaisesti vanhuksiin. He yllättyivät vanhusten innosta ja halusta osallistua: "taiteellisuus, ilo ja palo tehdä asioita eivät katoa, vaikka kyky siihen vähentyisi" (Opiskelija 8). Näyttääkin siltä, että alun kielteiset kokemukset ovat yhteydessä palvelukoteihin ja ikääntymiseen liittyvään tietämättömyyteen. Tietämättömyys synnyttää helposti ennakkoluuloja, jotka pahimmillaan saattavat muuttua kielteisiksi asenteiksi. Ennakkoluuloisuus tyypillisesti vähenee tiedon ja henkilökohtaisen suhteen myötä, kuten kävi tässäkin projektissa. (Ennakkoluuloista esim. Harinen, 2005.)

Yhteisötaideprojektissa mukana olleet nuoret arvioivat projektia kokonaisuudessaan positiivisena ja moninaisena oppimiskokemuksena: "lähestymistapamme vanhusten teoksiin olivat myös toimivia ja hyviä, lopputulos oli minusta hieno" (Opiskelija 3). Heidän mukaansa kokonaisuus oli osallistava, moniulotteinen, monitulkintainen ja korosti yhteistyön merkitystä luovassa prosessissa: "Yhdessä ideointi ja tekeminen toi esille sellaisia ideoita, joita ei olisi välttämättä itsenäisesti tullut mieleen" (Opiskelija 2). Ainoa kielteinen maininta tuli ryhmän koosta ja toiminnan väljistä raameista: "projekti oli niin avoin, että suuren ryhmän kanssa oli vaikeaa tehdä yhteisiä päätöksiä" (Opiskelija 1).

Opiskelijoiden reflektoinnin perusteella vaikuttaa siltä, että heidän osallistamisensa yhteisötaideprojektiin heti sen alkumetreiltä opetti opiskelijoille sekä yhteisötaiteen työskentelytapoja että palvelumuotoilun peruserätyyppisiä. He korostivat reflektoinneissaan sitä, kuinka sekä yhteisötaiteessa että palvelumuotoilussa toimitaan asiakkaan ehdoilla ja kuinka taidettakin voidaan tehdä

jonkin tietyn tilaajan ehdoilla ja tätä tilaajaa varten: "Taideteoksen valmistamisen vaiheissa huomioidaan tarkkaan taideteoksen tilaajan näkemys sen yhteisön mieltymykset. Taidetta tehdään siis tämän yhteisön ehdoilla ja heitä varten" (Opiskelija 9).

Yhteisötaideprojektin vaikuttavuudesta ja osallistavuuden merkityksestä kertovat myös ne opiskelijoiden kommentit, joissa he korostavat toteutetun taideteoksen ja siinä käytettyjen työtapojen onnistumista:

"Kun kävimme Villa Jussoilassa tilojen kartoituskäynnillä, tylsältä tuntuvaan kova-koiseen tilaan halusikin jotain piristystä, varsinkin kun asukkaat itse tuntuivat pitävän kirkkaista väreistä" (Opiskelija 3).

"Oli todella hyvä osallistaa vanhuksia kehittämälläme monipuolisilla tavoilla" (Opiskelija 4).

"Olimme vastuussa vanhainkodin olohuoneen viihtyvyyden ja kotoisen tunnelman luomisesta" (Opiskelija 7).

Pohdinta

Opiskelijat nimesivät yhteisötaideteoksen Ystävän maalaus -kokonaisuudeksi. Maalauksen keskeisenä tavoitteena oli synnyttää vuoropuhelua ikäihmisten ja opiskelijoiden välillä ja auttaa ikäihmisiä tekemään näkyväksi itselleen merkityksellisiä asioita. Valmiin maalauksen analyysi ja opiskelijoiden portfoliot osoittavat, että yhteisötaideprojekti onnistui: Opiskelijat olivat tyytyväisiä valmiiseen maalauksinstallaatioon ja sen teemoihin. Lisäksi opiskelijat tunsivat tuottaneensa ikäihmisille hyvinvointia ja kokivat empatiaa ikäihmisiä kohtaan. Ystävän maalaus -maalauksinstallaation käytännön toteutus muistuttaa läheisesti yhteisöäveltämistä (Keskinen 2013), ja projektissa toteutunutta prosessia voikin kuvailla "yhteisömaalaamisena". Yhteisöäveltäminen ja maalaaminen edustavat yhteisötaiteen käytäntöjä, joissa yksilöllisen ilmaisuprosessin sijasta painottuu yhdessä ryhmän kanssa rakennettu taideperustainen prosessi tuotoksineen. Projektissa syntynyt yhteisömaalaaminen toimi myös palvelumuotoilun toimintaprosessina mukailevana kohdennettuna ja osallistavana prosessina, jolloin projektin aikana syntynyttä yhteisömaalaamisen mallia voidaan soveltaa myös muissa yhteyksissä.

Artikkelissa kuvattu projekti on esimerkki tilannesidonnoisesta oppimisesta, jossa yhteisöllisyys, yhteistyö ja erilaiset oppimisympäristöt edistävät oppimista, lisäävät oppimisen luovuutta ja tilannesidonnoisuutta ja kannustavat oppijoita omaan ajatteluun ja omiin ratkaisuihin. Tilannesidonnoisessa oppimisessä merkityksellisimpiä ovat tilanteet, joissa oppimisesta muodostuu asteittain syvenevä osallistumisen prosessi, jonka aikana oppijat oppivat yhteisessä toiminnassa hiljaista tietoa ja toimintakulttuuria sekä kasvavat yhteisön jäseniksi. (Lave & Wenger 2011.) Tämän tyyppinen oppiminen tuottaa oppimiseen myös osallisuutta ja yhteisöllisyyttä, sillä tieto ja yhteinen ymmärrys rakentuvat aidossa tilanteessa ja aidossa vuorovaikutuksessa toisten kanssa (Hakkarainen, Lonka & Lipponen 2005; Helavaara ym. 2015). Myös tässä projektissa opiskelijat loivat henkilökohtaisen suhteen ikäihmisiin, mukauttivat yhteisötaideprojektia ikäihmisten tarpeiden mukaan ja oppivat prosessin aikana ja ikääntymisestä, projektinomaisesta työskentelystä että yhteisötaiteesta.

Yhteisöllinen taidekasvatusprosessi, jossa nuoret aktiivisesti kuuntelivat ja tukivat hoivakodin asukkaita, tuo esille ikäihmisten vahvaa kuvataiteellista osaamista, mikä näkyy projektissa yhteisenä innostuneisuutena ja kuvataiteellisen vuoropuhelun jatkumisena ikäihmisten ja nuorten välillä. Vuorovaikutusprosessissa ”asukkaiden ääni” tulee esille erilaisin ilmaisullisin muodoin. Se ilmenee visuaalisen esityksen lisäksi elämäkerrallisen kerrontana ja kuvauksena. Nämä kerronnan ja kuvauksen tavat tulevat kuulluksi maalauksessa, ja niiden pohjalta rakennetaan uutta kuvastoa osaksi maalauksinstallaatiota. Projektin kokonaisvaltaisuus edisti henkilökohtaisen suhteen syntymistä ja vaikutti nuorten asenteisiin. Vastaavat toiminnalliset projektit erilaisten ryhmien välillä tuottavatkin luonnollisella tavalla yhteisöllisyyttä ja edistävät dialogin syntymistä. Taide yhdistää eri-ikäisiä kokijoita luontevasti. Palvelumuotoilun soveltaminen taidelähtöisessä prosessissa auttoi löytämään eri-ikäisille toimijoille sopivat roolit sekä osallistavan taidelähtöisen prosessin kartoitusvaiheessa että osallistavissa työpajoissa. Osallistavien työpajojen taidelähtöisessä työskentelyssä ikäihmisten ja opiskelijoiden keskinäiset maalaukset toimivat kommunikointina ja siltana ikäpolvien välillä. Aina ei tarvita yhteistä kieltä perinteisessä mielessä, sillä taidelähtöiset työtavat mahdollistavat yhteyden syntymisen muulla tavoin. Lisäksi taidelähtöiset projektit lisäävät ikäihmisten hyvinvointia monipuolisesti edistämällä osallisuutta ja merkityksellisyyden kokemusta (Bedding & Sadio 2008; Camic, Taschler & Paerman 2014).

Anne Keskitalo, TaT, työskentelee Tampereen kaupungin kulttuurikasvatusyksikkö TAITEn johtavana museolehtorina. Hän lähestyy yhteisötaidetta ikäihmisten kulttuurisen hyvinvoinnin näkökulmasta. Osallisuutta korostavat menetelmät ovat keskeisiä hänen työssään sekä kulttuurikasvatuksessa, museopedagogiikassa että kulttuurisessa vanhustyössä.

Juli-Anna Aerila, KT, dos., työskentelee Turun opettajankoulutuksen Rauman kampuksella yliopistonlehtorina. Hänen tutkimukselliset ja pedagogiset intressinsä suuntautuvat osallistamiseen, toimijoiden aktivointiin ja heidän ajattelunsa näkyväksi tekemiseen.

Lähteet

Bedding, Sarah & Sadio, Gaynor (2008) Retired people's experience of participation in art classes. *British Journal of Occupational Therapy* 71:9, 371–378.

Camic, Paul, Tischler, Victoria & Pearman, Chantal (2014) Viewing and making art together. A multisession art-gallery-based intervention for people with dementia and their carers. *Aging & mental Health* 18:2, 1616–168.

Cleveland, William (2011) Arts-Based Community Development: Mapping the Terrain. *Animating Democracy, A program of Americans for the Arts*, 1–12. www.lacountyarts.org (haettu 13.6.2016)

Granö, Päivi, Aerila, Juli-Anna., Keskitalo Anne, Rönkkö Marja.-Liisa, Niinistö, Hanna, Grönman, Satu & Esko, Maija (2016) Oikeasti oppimaan! yhdistää koululaiset ja yhteisön. Teoksessa Marjaana Soininen & Tuula Merisuo-Storm (toim.) *Tiedekunnan 40-v juhla julkaisu*. Turun yliopisto, opettajankoulutuslaitos, Rauman yksikkö, 26–38.

Haapala, Leevi (1999) Taiteilija muuttuva rooli – yhteisötaidetta 90-luvun Suomessa. Teoksessa Erkkilä, Jaana, Haapala, Leevi, Johansson, Hanna. & Sakari, Marja. (toim.) *Katoava taide*. Valtion taidemuseon museojulkaisu. Helsinki: Ateneum, 78–104.

Hakkarainen, Kari, Lonka Kirsti & Lipponen Leena (2005) *Tutkiva oppiminen. Järki, tunteet ja kulttuuri oppimisen sytyttäjinä*. Helsinki: Wsoy.

Harinen, Pekka (2005) Nuoret monikansallistuvassa ja – kulttuuristuvassa yhteiskunnassa. Teoksessa Terhi-Anna Wilska (toim.) *Erilaiset ja samanlaiset*. Nuorisobarometri 2005. Nuorisooasian neuvottelukunnan julkaisuja 31. Nuorisotutkimusverkoston ja Nuorisotutkimusseuran julkaisuja 59. Helsinki: Yliopistopaino, 98–110.

Helavaara Robertson, Leena, Kinos, Jarmo, Barbour Nancy, Pukk, Maarika & Rosqvist, Leif (2015) Child-initiated pedagogies in Finland, Estonia and England: exploring young children's views on decisions. Early Child Development and Care and care. Special issues: Early Childhood Pedagogy. *The Journal of Early Childhood Teacher Education* 185:11-12, 1815–1827.

Hiltunen, Mirja (2007) Yhteisöllinen taidekasvatus toimijana ja toiminnan tilana. *Synnyt / Origins*. 2, 1–22.

Hiltunen, Mirja (2009) *Yhteisöllinen taidekasvatus. Performatiivisesti pohjoisen sosiokulttuurisissa ympäristöissä*. Acta Electronica Universitatis Lapponiensis 45. Rovaniemi: Lapin yliopistokustannus.

Häkämies, Annukka (2013) Osallistavaa taidetta tarvitaan. Teoksessa Malte-Colliard, Katri & Lampo, Marjukka (toim.) *Voimaa taiteesta. Malleja taiteen soveltamiseen hyvinvointialalla*. Tampere: Tampereen yliopisto ja Tutkivan teatterityön keskus, 9–10.

Jokela, Lilli (2016) Presidentin hevonen sai veteraanit hyväälle tuulelle. *Turun Sanomat* 7.10.2016.

Karlsson, Leena (2014) *Sadutus – Avain osallisuuden toimintakulttuuriin*. Jyväskylä: PS-kustannus.

Kanttonen, Lea (2005) *Telttä. Kohtaamisia nuorten taidetyöpajoissa*. Taideteollisen korkeakoulun julkaisu A 54. Helsinki: Like.

Kanttonen, Lea (2007) Nuorten osallisuus ja näyttelytila. Teoksessa Marjatta Bardy, Riikka, Haapalainen, Merja, Isotalo ja Pekka, Korhonen (toim.) *Taide keskellä elämää*. Helsinki: Like, 88–95.

Keskinen, Joonas (2013) Minusta tuli yrittäjä. Teoksessa Malte-Colliard, Katri & Lampo, Marjukka. (toim.) *Voimaa taiteesta. Malleja taiteen soveltamiseen hyvinvointialalla*. Tampere: Tampereen yliopisto ja Tutkivan teatterityön keskus, 21–22.

Kinos, Jarmo, Kinos, Sirkka & Niemelä, Riikka (2011) Developing a School Operational Culture and Improving Student Wellbeing: the Literature Project at the C. O. Malm School. Teoksessa Marika Veisson, Eeva Hujala, Patrick Smith & Manjula Waniganayake (toim.) *Global Perspectives in Early Childhood Education. Diversity, Challenges and Possibilities*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 439–455.

Lave, Jean & Wenger, Etienne (1991/2011) *Situated learning: Legitimate peripheral participation*. New York: Cambridge University Press.

Malte- Colliard, Katri & Lampo, Marjukka (toim.) (2013) *Voimaa taiteesta. Malleja taiteen soveltamiseen hyvinvointialalla. Tutkivan teatterityön julkaisu*. Tampereen yliopisto.

Mayring, Philipp (2000). Qualitative content analysis. *Social Research*, 1:2. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0002204>. (haettu 20.6.2016)

Oikeasti oppimaan –www-sivut. (2016) <http://www.utu.fi/fi/sivustot/koulutus-ja-kehittamispalvelut/oikeasti-oppimaan/Sivut/home.aspx> (haettu 2.10.2016)

Pölkki, Minna (2016) Vanhuksia hoidetaan taiteella ja elämyksillä luonnossa – ” Ulos lähteminen kuuluu hyvään elämään”. *Helsingin Sanomat*, A7, 5.9.2016. www.hs.fi/kotimaa/a1472959882728 (haettu 13.10.2016)

Roponen-Lunnas, Pirjo (2013). *Kohtaamisen taide – yhteisötaiteen ideaaleja ja käytäntöjä*. Tahiti-Taidehistoria tieteenä 4. <http://tahiti.fi/04-2013/dossier/kohtaamisen-taide-%E2%80%93-yhteisötaiteen-ideaaleja-ja-kaytanta/> (haettu 13.10.2016)

Sederholm, Helena (2000) *Tämäkö taidetta?* Helsinki: WSOY.

Sederholm, Helena (2007) Taidekasvatus samassa rytmissä elämän kanssa. Teoksessa Marjatta Bardy, Riikka Haapalainen, Merja Isotalo & Pekka Korhonen (toim.) *Taide keskellä elämää*. Helsinki: Like, 143–151.

Shier, Helen (2001) Pathways to participation: openings, opportunities and obligations. *Children & Society*, 15:2, 107–117.

Sihvola Tapani (2013) Taide on jokaisen oikeus. Teoksessa Malte-Colliard, Katri & Lampo, Marjukka (toim.) *Voimaa taiteesta. Malleja taiteen soveltamiseen hyvinvointialalla*. Tampere: Tampereen yliopisto ja Tutkivan teatterityön keskus, 13–15.

Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli (2013) *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Helsinki: Tammi.